

նէր՝ պատրաստ գտնէր իրենց օրէնքովը մկրտելու:

Եթէ երբեք Լուսիկ թագուհուն ընկերացող կրօնաւորը՝ քարոյական դերով վերջնանք ստակ կրօնականը մէկզի թողլով, — դարձեալ հիմ մը կը գտնենք, այդ աւանդութեան խորը:

Միւր մէջ, յայտնի է թէ, սկիզբէն ի վեր՝ ուսեալ, զարգացեալ, զբաղէտ առանձնաշնորհեալ դասը կազմէր են մեր եկեղեցականները Ուրեմն ոչ մէկ անպատեհութիւն երբ հոս եկեղեցական մը կ'իջէր իրր թիկնապահ՝ արքայազուն աղջկան:

Գաւանան կամ վարդապետը, իբր իրենց ժամանակին գիտնական — ուսեալներ, պէտք էր իրենց գիտութեան պաշարն ի սպաս դէլին անծանօթ օտար միջավայրի մը հարս երթացող իշխանուհուն, ամէն ճայլափորին:

Այստեղ՝ ուղղակի ընտանեկան, տնային դաստիարակի դերն է՝ վերցւած կ'տեսնենք Լուսիկ թագուհուն ընկերացող եկեղեցականին կողմէ:

Եւ ի՞նչ գիտակցօրէն պատմած է աս կտորը՝ ժողովրդի վէպին մէջ է ինչքան որոշ իմաստով գործածւած կ'տեսնենք՝ վարդապետին քօսա (անմազ) կամ կնիւս շորով երեսալու դարձածը:

Ուրիշ բան չէ ատ՝ եթէ ոչ պարզապէս ընտանեկան-անձնական մտերմի, տնային դաստիարակի ըմբռնութիւնը՝ ընդարձակ սահմանով, կամ հարանդրը — հարանդրօր գաղափարը՝ անձու իմաստով վերցւած:

Վէպն ու ժողովրդական սովորոյթները, աւանդութիւններ, առասպելական — այլաբանական պատմածքներ՝ — փոխադարձաբար զիրար կ'լրացնեն, իսկ հաւաքաբար՝ լուսարանիչ ցայտեր կ'զառնան՝ զբաւար պատմութեան մշուշտ ու մութ էջերուն:

ՁԻԹՈՒՆԻ

ՎԱՆ

ԳԻՐՔԵՐ ՈՒ ԹԵՐԹԵՐ

Ե. Ֆրանգեան, Պեռսիֆօլիփ փիլիսոփան, Երեւան. տպ. Լոյս 1911. Ե. Նիցշէ և Նրա փիլիսոփայութիւն, Թիֆլիս, Հերմէս, 1910. Ազգադրական Հանդէս 1910 թիւ 2.

Եւ Վար երեյթը, Նիցշէի անօրինակ յաղթանակը շատ Հասկանալի է բնական էս. դարձեալ որովհետեւ Վրաներրողում, անգամ աստուածացեալ է կեանքը. զեամքը քարիքներէր զերազոյմն է: Պէտք է փարեւ կեանքի յաւանանական իդէալին: Նիցշէն քարոզում է ոչ միայն լիտալի կեանքը՝ հակառակ պոսիտիւիզմի փիլիսոփային, Շօպենհաւերին, իր մեծ օգտագէտին. ոչ, այլքանը շատ ցիւ է: Վրա քարոզում է կուլի նրա քարծրացման, ծաղկման և արեւացման համար:

Եւ Նիցշէն դատու եզակի, անմեծաւ մարտիւր կեանքի բարձրացման: Վրա դատու Նեամքի փիլիսոփայութիւն:

Մեծ միջոց մը, Նիցշէ, որ կ'երգէ. զեամքը քարիք-մերիք զերազոյմն է: Ուրիշ միջոց մը, իր մեծ ուսուցիչը, Շօպենհաւերը, որ ոչ նուազ համագամը ու հաւատարմ կ'երգէ. Ումի՛ կեամքը, մարդու գոյութիւնը ո'ւ է արժէք և խորհուրդ. Ո'ւ:

Չսկայեք մեծամարտ, Աւրան և Ումի՛դը:

Պոսիտիւիզմի փիլիսոփայութիւն է 13-52, Ե. Նիցշէ է 11-36, Ֆրանգեան կեանքը կը պատմէ այս հակառակն երկուսեանկերուն, որ, այլուստ, զիրար այնքան լաւ հասկնալով հանգիստ միասին չեն լար կամ ծիծաղիր: Այս համառօտ, պատմական, քննական, գրական, հոգեբանական կենսագրականներու մէջ, Ֆրանգեան աղէկ դուրս կը ցայեցնէ այն գիծերը՝ որոնց ընդհանրանալուն կողմ է կերպով մը իրենց կեանքի փիլիսոփայութիւնը: Իր տեսնուի որ ամբողջ մտածութիւն մը, աշխարհաշայեցողութիւն մը և զբաղնութիւն մը ուրիշ բան չէ եղած բայց եթէ կեանք մը:

Պոսիտիւիզմի փիլիսոփայութիւն է 55-159, Ե. Նիցշէ է 39-96 Ե. Ֆրանգեան կը պարզ Շօպենհաւերի և Նիցշէի փիլիսոփայութիւնները և իրենց զուգահեռներն իբր զրական սրտադրութիւններ:

Շօպենհաւերը ուսումնասիրում է մասնաւորապէս Welt als Ville und Vorstellung. — Աշխարհը որպէս կամք և պատկերացում, — զբոյն վրայ՝ որ հեղինակին զուլի գործոցն է: Ֆրանգեան Շօպենհաւերի յոռահանութեան բոլոր շրջաններն ու երեւոյթներն քննած միջոց, զանեց կը բազմաթիւ միանգամայն կրօնական այն փիլիսոփայութեանց հետ՝ որ յոսեանս քոյիթ մ'ու: Նին ինչպէս բազմաշանկան, քրիստոնէական, կը նշուանակէ միանգամայն այն ահագին ազդեցութիւնը՝ զոր Welt als Ville und Vorstellung ունեցեր է մեծ միաբերու վրայ, ինչպէս Նիցշէ, Տրուստայ:

Մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի Շօպենհաւ. ուէրի պոսիտիւիզմի պատմաւորները զուլիս ուր շատ

անմիջական ազդեցութեամբ մէջ կը գրուին իր միտքերը իր կեանքին հետ:

Ինչու՞նչ Եօպէնհուուէր կեանքի նկատմամբ թթուած յուստեսնաւ մը եղած է, կամ կրնամ ուրիշ կերպով ըլլալ, — ահաւաստիկ հարցեր որոնք շատ մօտէն կը ննդեն համբաւած իմաստասուէր մը:

Ֆրանցիսկան այն միտքը կը յայտնէ թէ Եօպէնհուուէր կեանքի նկատմամբ յոռեանք եղած է ոչ անոր համար միայն որ իր անձը ինչպէս որ կազմուած էր՝ իրենց տղա-խորտիկան հակամէտ էր, այլ որովհետեւ նաև իր կեանքին մէջ շատ անյայտողութիւններ ու անհասկացողութիւններ ալ ունեցեր էր, որոնք իրեն բուռնորովի մտայնազգայութիւն մը տուեր էին: Մայրն անգամ, զեղեցիկ աշխարհիկ կին, սալոններու մէջ ախրող, զինք կ'արհաւիրէր ու կը վաճէր:

Ֆրանցիսկան պէտք էր բացատրել միայն թէ Եօպէնհուուէր անձն էր որ իրեն համար սաժանելի կացութիւններ կը ստեղծէր, թէ կացութիւններն էին որ իրեն մտայն քնաւորութիւն մը կու տային:

Հուսկ՝ Եօպէնհուուէր յորեանութիւնը կը մեղմանայ երբ, ծերութեան մէջ, յայտնութիւններ կ'ունենայ: Կեանքը այն ատեն անարժէք չի նկատիր՝ հոն նոյն իսկ վարդիւր կը գտնէ, թէև, զապառակ վարդեր ինչպէս կ'ընէր ինք մեղմամղձիկ զուարթութեամբ մը:

Կը տեսնէ՞ր՝ երբ լաւ վերլուծութիւն մը մեզ կը մօտեննէ այս մարդիկներուն՝ անձնը նուազ ճշգրտ կ'արտաբերէ կ'ըլլաւ, քան ինչ որ կը կարծուի: Նոյն իսկ մեր կարեկցութեան կ'արժանանան: Սովորական չէ՞ Եօպէնհուուէրի այս փրկիտօքայութիւնը. յոռեանք ըլլալ, երբ կեանքը մեզի չ'իմացիր՝ կ'զայն ըլլալ՝ երբ շուրջը երբ քայքայ համեմատ կ'ընթանան: Արեւիկայ փոքրիկ Միւնսթրինն է փոքրիկ Տիւրանիի ալ իմաստասիրութիւնն է երբ մայրը զերեմք ծննէ կամ պարզեցնէր տայ: Միտա, զապառակ չէ՞. Բայց ինչ որ ամեն մարդ չի կրնար ընել, — դիտել, տեսնել, զգալ, վերլուծել, և ամբողջացնել երեսայթները այնպէս ինչպէս որ եղած են, և ճիշդ հաշիւ մը տալ զէպերուն ու իր անձին, — ահաւաստիկ ինչ որ կը կազմէ Եօպէնհուուէրը:

Կրէ՞լ ամէն մարդ ունի կեանքին մէջ, բայց Welt als Vie, and der Vorstellung միայն Եօպէնհուուէր զգրած է:

Պետտիմիզմի փրկիտօքան կ'աւարտի Գրակամիթիմ ցանկովը ուր Ֆրանցիսկան կը նշանակէ այն ճեղքակններ՝ բուլբուլն ալ զերմաններէն, զորոնք աչքի տակ ունեցեր է Եօպէնհուուէրը ուսումնասիրելու համար:

*
*
*

Ֆ. Նիցշէի կեանքը հակապատկերն է Եօպէնհուուէրի կեանքին: Նա կը քալէ յազմանակի յազմանակ, և մարդ պիտի ըսէր թէ իր առջևը ժողովրդ կը լցունէ և բարսները կը խոնարհին: Կեանքը աւելի քան զեղեցիկ է իրեն համար, և բուն գրախորհ երկրիս վրայ պիտի ըլլայ երբ զայ Գերմանիոյ սերունդը որուն պէտք է մկտին բուլբուլ մարդիկ:

Գերմանացի՞ որ կը կազմէ Նիցշէի բուլբուլ աշխարհայնացողութեանց, բուլբուլ ներշնչութեան ոգին, կատարելութեան մաստիպար մըն է որուն կը հաստատր Նիցշէ թէ սպազային պիտի յայտնուի:

Ֆրանցիսկան Նիցշէի կենսագրութեան մէջ մեզի աւելի կրնար բացատրել թէ ինչպէս Նիցշէ իզուարճանութեան ուսուցչականութենէ մը կը դառնայ կեանքի երգիչն ըլլալու:

Երբայք ատեն արհամարհուած և անտեսուած, Նիցշէ ժողովրդական կը դառնայ անհաստատելի արագութեամբ: Ինքն չէ որ կը ժողովրդականանայ, ուրիշներ են՝ որ զինք կը հասկան ու կը տարածեն: Գերող Բրանդտ բուլբուլ կարելին ըրած է Նիցշէն տարածելու համար, զոր իրմէ զատ շատ քիչեր կը հասկնային:

Նիցշէի Զարաթուստրան ցնարեցողական հակիրճ և հատուտ ոճովը յաճախակող գիրք մըն է, կը թոցնէ ինչպէս արծաթաթեւ ու սրաթեւ լրատագր մը: Իրեն հետ այս մտորակին բուլբուլ էակները Գանիմիդէներ կը դուռնան բարձրագոյն կարգի մը, զերմարգիներու կարգին, որուն կ'ուզէ Նիցշէ որ մարդկութիւնը դիմէ և որոնք մեզի չեն մօտենար:

Ֆրանցիսկան գրակամութիւնը ցանկը կու տայ այն ճեղքակններուն, զարժեալ բուլբուլն ալ զերմաներէն, զորս կարողացաւ իր Ծ. Նիցշէն և Որա փրկիտօքայութիւնը ունենալու համար:

Իր ուսումնասիրութիւններովը Պ. Ե. Ֆրանցիսկան իրեն համար տեղ մը կը գրաւէ Ռուսահայոց նորագոյն ցնահպատական դարացին մէջ որուն լուսազոյն ներկայացուցիչներն են Բ. Իշխանեան և մանուսանչ Արսէն Տէրտէրեան: Այս վերջինիս հետ Ֆրանցիսկան արտայայտութեան և նմանութեան որոշ զինքն ունի: Անոր համար արդեօք որ երկուքն ալ նոյն պինդ և ուղղութիւնը ունենցին են իրենց ուսումնասիրութեանց մէջ, թէ որովհետեւ երկուքն ալ կ'ապրին Երեւանի զեղեցիկ երկրին, և իրարու մօտ ծանօթութեան մէջ:

Այս նոր դարձող արժանի է գնահատուելու և իրախուսուելու: Իրենց մասնագիտական ճիւղերուն մէջ, — Բ. Իշխանեան հասարակական ընկերական հարցերու քննադատ, Տէրտէրեան՝ արուեստի և գրականութեան Ֆրանցիսկան իմաստասիրութեան և իմաստասիրական քննադատութեան, — որոշ զազափարներ ունին տարածելու մեր Հայ գրականութեան մէջ:

Հասարակութիւնը պիտի գիտնայ գնահատել ինչ որ շահեկան կայ գրուածներուն մէջ:

*
*
*

Անիւնի ազգագրող, Պ. Ե. Լաւայան, երկու շատ հետաքրքրական յոդուածներ ունի իր հանդէսին մէջ, մէկը՝ Նոր Բայազէտի գաւառը, միւսը, վաճ, Տոսպ և Հայոց-Ձոր, Հետաքրքրական է մանուսանչ այս վերջինը: Նոր Բայազէտի գաւառ յօդուածին մէջ կը խօսի Ա. ոստիկանական շրջանի Հայոց ներքին Ախտայի գիւղական հասարակութեանց վրայ:

Խզմամիտ մանրամասնութեամբ կը նշանակէ իւրաքանչիւր

քանի՜ր հասարակութեան զեղերու անունները, անոնց հին անունները, առանձնաբար թիւը, բնակիչներուն թիւն ու սեռը, կրօնքը, ազգութիւնը, վարելահողերուն քանակը, ընթացիկ արուեստները, եկեղեցին, դպրոց, գերեզմանատուն, աւերակներն ու արժանազորութիւններն՝ եթէ կան, բոլորը ինչ որ կրնայ շահագրգռել հետաքննին ուղեոր մը որ ամէն բան նկատի կ'առնէ, մինչև իսկ ըր որ առժայի գիտիմք։

Այս փոփոխ ազգագրութիւնն կը տեսնուի, ինչ որ ժամանակաւ կը կազմէր այս հայ հին պատմական գոտւ հող բուսածը, հիմա խառնուրդ մըն է նաև պարսիկ, թուրք, թաթար, յոյն և ուստի տարբերու և բարձրորդ՝ որոնց մէջ չենք դիտել ինչ աստիճան արեւոյ է հայ ազգեցութիւնը։

Վան, Տուր և Հայոց Զոր յօդուածին մէջ մարզաբանակուն համառու տեղեկութիւններ կան սոյն տեղերու հայերուն վրայ, անոնց բնակարաններուն և ասոնց պարագաներուն վրայ, կաշաւարութեան, լուսաւարութեան, վառելիքին, զոհասիւնի, արդուգործի, ընտանեկան բարքերուն, ամուսնութիւն, հարստիք, աղքատիք, կնոնք, ընտանեկան կենցաղ, մաշ, թաղումն։ Այս բոլորը ուշադրութեան առնուած են քաղաքին մէջ և գիւղերուն, անցեալին և ներկային մէջ։

Իբր շարունակութիւն սոյն յօդուածին, Վասպուրաւ կանի նշանաւոր վանքեր վերնագրին տակ շատ մանրաւ մասնաւոր տեղեկութիւններ կը տրուին Աղթամարի Ա. Խաչ

վանքին՝ մանաւանդ եկեղեցւոյն վրայ, որին քանդակներուն և շինութեան արտոյլ մասերուն գրեթէ՝ գիծ առ գիծ թուարկումն կ'ընէ։

Յօդուածը զարգարուած է բազմաթիւ կէղքներով, պատկերացնելով Վանի կացութիւնն ու կեցութիւնն զանազան տեսարաններ, ինչպէս նաև Ա. Խաչ եկեղեցւոյն և անոր քանդակներուն։ Ասոնց մէջ հաճութեամբ կը յիշատակենք Գաղիկ Արծրունիի բարձրաքանդակը՝ ունենալով ձեռքը Ա. Խաչի մանրաքանդակը։

Կը տեսնուի թէ Միջին դարուն քանդակագործութեան մեծ արուեստ մը ի ծագիլ եղած է Վանի մէջ, որ սաւ կայն չէ հասունցած։

Հիմա Վանի մէջ ոչ անյաւոյ ճաշակ մը կայ փայտաքանդակի և ոսկերչութեան։

Ռարտաքանդակներու հին երկիրը խորհրդաւոր քեղծաւորութեամբ հող մըն է։ Պ. Երուանդ Լալայան իր եռասունեայ խուլարկութեամբ՝ զորս անցեալ ամառը կ'աւտարեց Վանի նահանգին մէջ, զիս շատ շահեկան մասնաբաժանութիւններ ունի մեզի հաղորդելու։

Վան՝ շատ խոր հնութեան մը մէջ, կեդրոնը, վառարանն եղած է քաղաքակրթութեան մը որ ինչպէս ուրիշ շատ տեղերու վրայ, տարածուել է մանաւանդ Երեւան, ու Սեւան գծին վրայ՝ որոնց անուններուն վերջին վանկին մէջ կը սիրեմ տեսնել դրոշմուած հին անունը Ռարտաքանդակներու հին երկրին։

Ք Ա Վ Ա Ն Ն Պ Ա Վ Ո Ւ Թ Թ Թ Թ Ն

Անհատը և Համայնքը . . .	193
ԱՆԻՐԻԿԵԱՆ Հ. Ն. — Լէօ . . .	194
SALVON. — Կոտորած Գանեցուց, Թարգմ.՝ ՏԻՐՈՅԵԱՆ Հ. Ա. Վ. . .	204
ԱՆԻՐԻԿԵԱՆ Հ. Ն. — Խառնիոյ Միութեան Յիսնամեակը . . .	214
ԿԱՍԻՐՈ ՊՈՆԻԻ. — Միջիւններու և մեղուններու զգացողութիւնը, Թարգմ. Փիլոսոֆան Շապուհ . . .	224

ԵԶ	ԵԶ
ԵԶԻԼԻՐ. — Հէր և Լէանդըր, Թարգմ. Մ. Ա. Մեթոն . . .	227
ՊԱՋԻԼ ՏՈՒԳ. — Նահապետ Գուլայիկի Գիւրան . . .	230
A. E. — Սալոմոն Ռայնախ, Որդեալ . . .	233
A. De Musset. — Մայիքրանին . . .	236
ԶԻԹՈՒՆԻ. — Ժողովրդական վէպը և տեղական սովորոյթներ . . .	237
ԳԻՐԵԼԵՐ ՈՒ ԹԵՐԹԵՐ . . .	239